

Maria-Helene Gamillscheg, *Die Kontroverse um das Filioque. Möglichkeiten einer Problemlösung auf Grund der Forschungen und Gespräche der letzten hundert Jahre*, Würzburg: Augustinus-Verlag 1996, s. 232 (Das östliche Christentum, Neue Folge, Bd. 45).

Kwestia *Filioque* należy niewątpliwie do ważniejszych kwestii w ramach refleksji pneumatologicznej i ekumenicznej. M.-H. Gamillscheg podjęła się przeanalizowania licznych prac, jakie w ciągu ostatnich stu lat dotyczyły tej kwestii w tych dwóch perspektywach. Wyznaczają one zarazem główne etapy dialogu ekumenicznego odnośnie wspomnianego tematu. W opracowaniu Autorka określa najpierw główne problemy o charakterze ogólnym, jakie odgrywają decydującą rolę w dialogu ekumenicznym na temat *Filioque*, a więc sposoby ujmowania misterium, specyfikę perspektywy łacińskiej i drogi wschodniej, rozwój formuł dogmatycznych, problem języka, tradycyjne argumenty przeciw *Filioque* (s. 11-42). Na tym tle analizuje refleksję ekumeniczną ostatnich stu lat, dzieląc ją na trzy etapy: do pierwszej wojny światowej, w okresie międzywojennym, od 1945 roku (s. 43-200). Na końcu opracowania Autorka zajmuje się problemem potrzeby wspólnego sformułowania pochodzenia Ducha Świętego (s. 201-214). Analiza dyskusji ekumenicznych zaczyna się od konferencji zjednoczeniowej w Bonn w latach 1874-1875 r. (starokatolicy, anglikanie i prawosławni) i dochodzi do spotkań i prac podjętych z okazji 1600 rocznicy Soboru Konstantynopolitańskiego I (należy tu zaznaczyć, że dyskusja ta rozwija się nadal, czego wyrazem jest przygotowany przez Papieską Radę ds. Promocji Jedności Chrześcijan dokument *Pochodzenie Ducha Świętego w Tradycji greckiej i łacińskiej*, 1995 r.). Obok wypowiedzi ekumenicznych w sensie ścisłym, Autorka przedstawia także stanowiska teologów rosyjskich z końca ubiegłego wieku (V. Bołotow, I. Osinin, P. Swietłow, G. Gruszew) (s. 65-100), którzy wywarli znaczący wpływ na rozwój dialogu ekumenicznego. Ukazuje bardziej znaczące stanowiska współczesnych teologów prawosławnych (s. 144-200) – Greków (J. Karmirisa, M. Farantosa, S. Agouridisa, J. Romanidesa, Rumuna D. Staniloe), Rosjan (B. Bobrinskoja, W. Łosskiego, L. Woronowa), Serba (V. Rodzianki) oraz teologów katolickich, którzy podjęli znaczące poszukiwania teologiczno-ekumeniczne dotyczące kwestii *Filioque* (Y. Congara, J.-M. Garrigues'a, P. Henry'ego). Autorka mocno podkreśliła inspirujący wpływ słynnych tez Bołotowa. Myślę jednak, że nie można ich przeceniać, gdyż wyrosły one na gruncie już wcześniej dyskutowanej kwestii *Filioque*, będąc niejako – wprawdzie odważną, jak na rosyjskiego teologa prawosławnego – jej syntezą. W ramach obserwacji dokonanych przez Autorkę wydaje się szczególnie ważna krytyka potrzeby wspólnego sformułowania pochodzenia Ducha Świętego, które stanęłoby ponad dotychczasowymi sposobami rozwiązania tego zagadnienia. Trzeba jednak zauważyć, że przyszłość ekumenizmu jest niezależna od „kompromisu”, jaki można by osiągnąć w tej kwestii. Zresztą, wydaje się tutaj niemożliwe osiągnięcie kompromisu, który mógłby usatysfakcjonować tradycję łacińską i tradycję prawosławną. Trzeba szukać raczej wzajemnego zrozumienia oraz stwierdzenia niewystarczalności obydwu rozwiązań. Wprawdzie Autorka nie analizuje specyfiki ujęcia misterium Trójcy Świętej w ramach tych dwóch tradycji chrześcijańskich, ale dobrze pokazuje, że tylko na drodze ich ujmowania i rozumienia w sposób komplementarny otwiera się przyszłość dialogu ekumenicznego w kwestii pochodzenia Ducha Świętego. Wejście na taką drogę

nie zmusza do rezygnacji z prawd uznanych przez Kościół zachodni i wschodni, na co one nigdy się nie zgodzą i zgodzić nie mogą, ale ukazuje niewyczerpane bogactwo Misterium Boga, w którego wierzy Kościół.

Ks. Janusz Królikowski